

DICK URBAN VESTBRO

Kollektivhus för kvinnofrigörelse

*Under hela 1900-talet har
kollektivhusdebatten förts i många
länder. Dick Urban Vestbro drar här upp några
intressanta linjer i denna debatt. Av särskilt
intresse framstår synen på familjen,
barnens behov och kvinnans
frigörelse.*

De kollektivhus och andra kollektiva bostäder som byggts under årens lopp har i stor utsträckning förknippats med ideal om kvinnors frigörelse. Att säga i vilken grad målen uppnåtts är svårt därför att kollektivhusen aldrig har fått en reell chans på bostadsmarknaden. Genom att klarlägga hindren kan man dock komma närmare svaret.

I denna uppsats diskuteras några historiskt intressanta kollektivhusprojekt som ställs i kontrast till utvecklingen av den konventionella familjebostaden. Uppsatsen bygger på material insamlat för en bok om kollektiva bostadsformer som ska ges ut av Byggforskningen.

Borgerskapet skapade familjebostaden

Familjebostaden som en plats för privatliv och konsumtion uppkom då industrialismen 'klöv' storhushållets produktion så att varuproduktionen skildes från den kvarvarande delen av hushållsarbetet, dvs det privata arbetet som kvinnorna utförde i hemmen. Denna process

'avlägsnade på ett drastiskt sett kvinnorna från männen och gav mansdominansen en ny innebörd. Medan husmödrar och mödrar fortsatte med sina traditionella produktionsuppgifter – hushållsarbete, barnuppfostran osv – nedvärderades deras arbete i och med att det isolerades från den socialiserade produktionen av mervärde.' (Zaretsky 1979, s 26)

Detta skedde först hos borgerskapet. Den amerikanske historikern Eli Zaretsky pekar på att uppkomsten av ett privatliv hos borgerskapet på 1600-talet manifesterades genom införande av dagböcker, den silverbelagda spegeln, självbiografier, stolar istället för bänkar i bostäderna samt att självporträtt kom på modet.

Som ett led i processen utestängdes kvinnorna från produktivt arbete utanför hemmet. Det skedde bl a med hjälp av lagstiftning. I Sverige kunde kvinnor i början av 1800-talet tex bara inträda i näringslivet som pigor, fabriksarbeterskor, okvalificerade biträden i hantverk och handel, hushållerskor, guvernanter och sällskapsdamer. Det var så gott som omöjligt för en kvinna att bli fri företagare (Westman-Berg 1962, s 35 f).

För att motivera detta utvecklades tron på skilda sfärer för män och kvinnor. Kvinnans roll i familjen glorifierades bl a genom att moderskapet upphöjdes till en ny dignitet. Den förhärskande kvinnobilden i början och mitten av 1800-talet var modern som helt ägnade sig åt sina barn, sedan hon befriats från hushållsarbetet tack vare riklig tillgång på tjänare.

Det fristående enfamiljshuset var en idealisk bostad ur borgerlig synvinkel. Hos den engelska borgarklassen var detta ideal så starkt att det tidigt blev en allmän princip för Londons planering att blott en familj fick bebo varje hus (Gejvall 1954, s 14). I kontinentens storstäder däremot var

det vanligt att även borgarna bodde i flerfamiljshus. Den borgerliga bostaden präglades av en mycket långt gången differentiering. Varje aktivitet inom den högre ståndsmässiga livsföringen skulle ha sitt eget utrymme med sin speciella utformning och inredning: tambur, hall, sal, serveringsrum, kök, förmak, salong, herrum, kabinett, toilette, sängkammare, garderob, boudoire, barnkammare och jungfrukammare.

Kollektivt boende i arbetarslummen

Arbetarklassens familje- och bostadsförhållanden var helt annorlunda. Även här ledde industrialismen till en klyfta mellan samhälle och bostad, men en privatsfär för kvinnor skapades inte förrän långt senare. Trångboddhet och dålig bostadsstandard i övrigt gjorde gator, trapphus och andra gemensamma utrymmen till vanliga vistelseställen. Bristen på social trygghet gjorde att arbetarna fick lita till släkt, vänner och grannar för att klara sig genom arbetslöshet, sjukdom och andra problem. Mitt i eländet blommade ett rikt socialt umgänge. Även om man bodde familjevis så spelade kollektivet en mycket stor roll. Det kollektiva livet var uppdelat i en manlig och en kvinnlig sfär (Young & Willmott 1957, Daun 1976).

Många arbetarkvinnor deltog i den samhällseligade produktionen. Liksom borgarkvinnorna hade de hela ansvaret för barnomsorg och hushållsarbete. Däremot förväntades inte arbetarkvinnorna skapa hematmosfär eller 'uppfostra' barn i särskilt stor utsträckning. Barn till förvärvsarbete kvinnor togs omhand av äldre syskon, kvinnliga släktingar eller grannar. Arbetarkvinnorna ingick i en stark kvinnogemenskap.

Enligt en tysk arkitekt och folklivsforskare, Gottfried Pirhofer, präglades arbetarstadsdelarna i 1800-talets europeiska storstäder av en sinnligt-solidarisk tradition. Han anger att 90 procent av arbetarna i Wien aldrig hade en privat lägenhet i dagens mening, nämligen en plats där man

kan dra sig tillbaks och umgås i lugn och ro med familjen (Pirhofer 1978, s 18).

Arbetarbostaden – för sedligt familjeliv

'Arbetarbostaden' uppfanns av borgarna för ett litet skikt av sk fackarbetare som därmed väntades få ett stabiliserande inflytande på arbetarklassen efter 1848 års Parisrevolution och liknande 'jäsningar' på andra håll i Europa. Av särskilt intresse är att den nyskapade 'arbetarbostaden' hade som ett av sina viktigaste mål att befrämja ett 'sedligt familjeliv' och 'stärka familjens heliga band' (Dittmar 1874, s 80; Benevolo 1973, s 141).

'Arbetarbostaden' utformades så att text köket skildes från rummet och så att föräldrarnas sovplats kunde skiljas från barnens. Samtidigt propagerades mot inneboendesystemet och för heminredning.

I Sverige utvecklades arbetarbostaden av bruksägarna, av filantropiska stiftelser, av Svenska Slöjdföreningen och senare av HSB. Målet var bl a att binda familjemedlemmarna fastare samman. Man inriktade sig på att skapa 'hemtrevnad' och på att skilja de privata bostäderna från varandra (Liedgren 1961, s 49). Man ville höja den estetiska smaken hos arbetarna och gjorde det genom att propagera för en individualistisk livsstil.

När massbostaden blev möjlig på 1930-talet var det den borgerligt skapade arbetarbostaden man utvecklade. Därmed infördes privatsfären även i arbetarklassen. Kvinnorna hänvisades till denna sfär.

Alternativ för arbetare

Även om borgerliga familje- och bostadsideal dominerade inom arbetarrörelsen gjordes vissa försök att lansera alternativ som tog sin utgångspunkt i arbetarnas behov. En del förknippades uttryckligen med arbetarkvinnornas situation.

Ett exempel är det förslag som den tyska socialdemokratiska kvinnoorganisationen utvecklade omkring år 1900. De radikala kvinnorna ansåg att kvinnornas frigörelse endast kunde uppnås genom att de fick rätt

till förvärvsarbete. I konsekvens med detta vände de sig mot familjehushållet och förordade kollektiv hushållning. Männen inom partiet fruktade emellertid att de skulle förlora jobb och lön i konkurrens med kvinnornas billiga arbetskraft (Uhlig 1979, s 29).

Socialdemokratiska kvinnoförbundets ledare Lily Braun skrev 1901 om hur ett system av 'hushållsgemenskaper' (Wirtschaftsgenossenschaften) skulle kunna byggas upp och ta över familjehushållningen. Bostadshus med 50–60 lägenheter, centralkök och kollektiv barnomsorg skulle införas. Förutom att kvinnorna skulle frigöras för förvärvsarbete skulle den kollektiva hushållningen förbättra arbetarnas näringsstandard. Även barnuppfostran ansågs bli bättre. Husen kallades 'enköshus'. De skulle skötas av självstyrande arbetarföreningar av den typ som redan fanns i Tyskland.

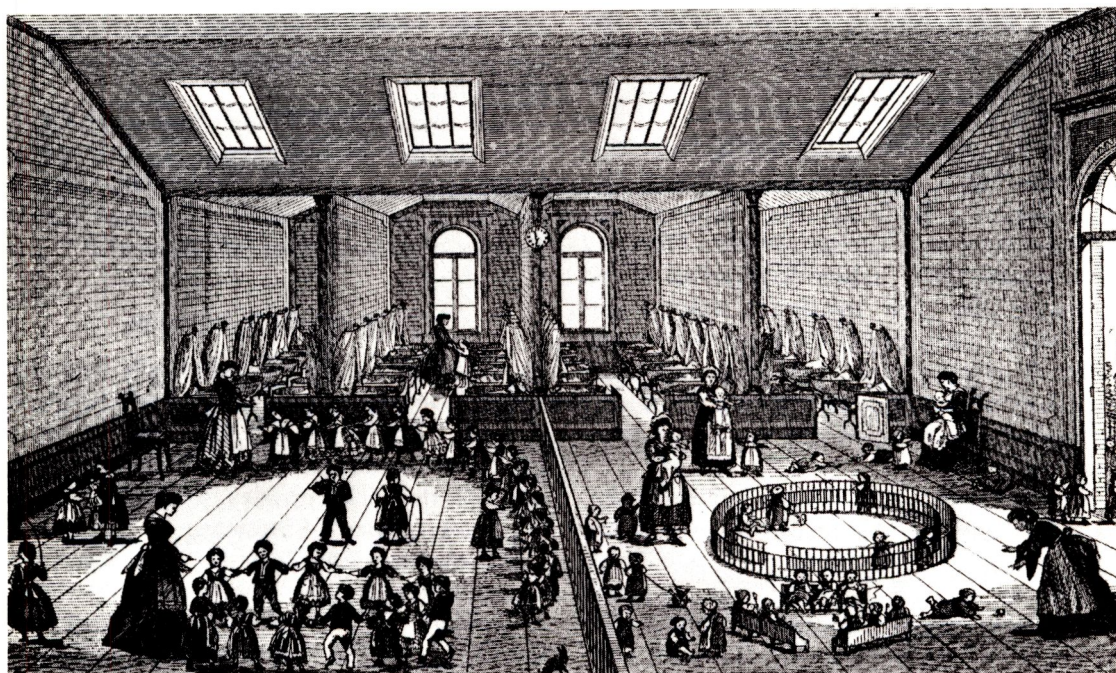
Förslaget om hushållsgemenskaper röstades ner på SPDs partikonferens i Lübeck 1901. Tom Clara Zetkin kritiserade förslaget för att husen skulle bli för dyra, för att

den anställda personalen skulle bli utsugen och för att Braun ville införa hushållskollektiv redan under kapitalismen (Uhlig 1979, s 34).

I Sverige togs frågan om hushållsarbets kollektivisering upp 1906 av bl a Per Albin Hansson. Han argumenterade för en 'kooperation av hushållen'. Han sa bl a att man kunde

'lösa frågan om kvinnans arbete i hemmet genom en organisation av omkring hundra familjer, som under demokratiska former gemensamt ordnade de olika grenarna av hushållsarbetet. Särskilt utbildade personer borde sättas i ledningen för de olika verksamheterna. Det är emellertid tyvärr så att kvinnorna själva är emot hushållskommunismen, men det är av stor vikt att denna sak verkligen ordnas, ifall kvinnorna skall få någon möjlighet att delta i det kommunala och politiska livet.' (referat av socialdemokratiskt klubbmöte 1907).

Självklart hade kvinnorna inom arbetarklassen behov av förenklat hushållsarbete. För de ogifta kvinnorna var behovet av kollektiva lösningar särskilt stort – av sociala skäl. Men det saknades en social rö-



Barndaghem i Guise, Frankrike. Ur Harper's Monthly, april 1872.

relse som kunde medvetandegöra behoven och en politisk rörelse som kunde sätta styrka bakom kraven.

Striden om enkökshuset i Wien

Enkökshus för ensamstående förekom redan på tiotalet i Wien. Det var okontroversiellt. Men planerna på ett enkökshus för familjer utlöste stark kritik från konservativt håll. Då frågan kom upp i Wiens kommunfullmäktige 1923 ansåg representanter för det socialt-kristliga partiet att det var slöseri med kommunens byggfond att bevilja medel till ett projekt där man byggde ett 'jättekök' istället för att bygga några extra lägenheter. Ett kvinnligt kommunalråd ansåg att 'massutspisning' kunde gå an för ensamstående, men

'I varje annat fall är det rena galenskapen att en familj ska bo i ett sådant enkökshus. Inte heller på sedliga grunder kan man rekommendera det, särskilt inte för att unga husmödrar därigenom slipper alla bekymmer för hushållet. Det kommer senare att hämna sig på många sätt. Den unga husmodern måste lära sig att hushålla och spara, det blir till nytta i framtiden! Avsaknaden av ansvar leder inte till annat än att arbetsglädjen dödas och till att dessa kvinnor inte vet vad de ska göra med sin tid.' (citerat efter Pirhofer 1978, s 5).

Trots den konservativa kritiken lyckades Föreningen Heimhof få finansiellt och annat stöd från kommunen så att ett enkökshus för familjer kunde tas i bruk 1926. Det innehöll 246 lägenheter.

Den enkla utformningen gjorde att kostnaderna blev relativt låga. Månadshyran för en tvårummare var överkomlig för en arbetarfamilj med två förvärvsarbetande. Men föreningen krävde en insats på 1 000 schilling, vilket var mer än de flesta lågavlönade hade råd med. Även andra, psykologiska, skäl gjorde säkert att enkökshuset mer lockade radikala mellanskikt än arbetare. De flesta var tjänstemän, lärare eller konstnärer. Ganska snart kom huset att domineras av hushåll utan barn.

Pirhofer, som under 70-talet intervjuat hyresgäster från 20-talet, fann att matsalen i hög grad fungerade som gemensamhetsutrymme och att den kollektiva servicen

verkligen fungerade som en avlastning för förvärvsarbetande kvinnor. Huset uppges också ha fungerat som medel för invånarnas socialisation (Pirhofer 1978, s 7). Efter det fascistiska maktövertagandet 1934 stängdes Heimhofs centralkök med tvång.

De enkökshus som tidigare hade byggts i Köpenhamn, Stockholm, Letchworth, Berlin och Zürich var ännu starkare knutna till medelklassens behov. I vissa fall var syftet uttalat att underlätta kvinnors förvärvsarbete, men oftast ville man bara förbilliga hushållningen genom att 'kollektivisera hembiträdet'. För tex Hemgården Centralkök, byggt 1905–07 på Östermalmsgatan i Stockholm fanns inga tankar om kvinnofrigörelse, inte heller i Svenska Dagbladets debatt och tävling om 'familjehotell' 1919–20 (Hagström & Ekman 1905, Caldenby & Walldén 1979, s 156f).

Striden om familjen i Sovjet

De kanske mest avancerade tankarna om kollektivhusets roll för kvinnofrigörelsen utvecklades i Sovjetunionen på 20-talet. Det rådde stor enighet bland kommunisterna att kvinnans insats i produktionen skulle öka. En orsak var att man hade en starkt positiv syn på 'produktivt arbete'. Alexandra Kollontay skrev tex att hemarbetet 'skapar inga nya nyttigheter eller nya värden'. De hemarbetande kvinnorna ansågs slösa sin kraft på 'improduktivt arbete för att betjäna den egna familjen' (Kollontay 1971, s 181).

Under revolutionen hade man ordnat matsalar, barnkrubbor, barnhem mm i sovjeterna. Till stor del var det fråga om nödlösningar pga den svåra livsmedelsförsörjningen under inbördeskriget, men somliga såg kollektiviseringen som önskvärd och logisk under socialismen. Kollontay drog bl a slutsatsen att 'köket, som har trålbundit kvinnan i ännu högre grad än moderskapet, upphör att vara ett nödvändigt villkor för familjens existens' och att 'familjelivet håller på att upphöra som livsnorm' (Kollontay 1971, s 205 resp 207).

Kollontay såg kommunhusen också som ett sätt att frigöra kärleken. Hon trodde –

när hon höll sina berömda föreläsningar 1921, och även långt senare när de flesta andra revolutionsledare hade en annan uppfattning — att samhället/kollektivet skulle kunna ta över så gott som allt hemarbete, inklusive vård och uppfostran av barnen. En kvinna med egen inkomst, med sina barn på daghem och med kollektiv mathållning behövde inte underordna sig någon enskild man, ansåg Kollontay. Hon behövde inte sälja sin kropp i äktenskaplig prostitution och inte heller bli yrkesprostituerad. Kollontay uteslöt inte att en kvinna ändå kunde ha sexuellt umgänge av 'materiell beräkning', men hon hade då i alla fall fördelen att kunna göra det med en 'utvald som faller henne i smaken' (s 236).

Idén om kollektivhuset som ett medel att avskaffa familjen hyllades bara av en minoritet i den sovjetiska debatten. Faktum är att sociala problem uppstod efter revolutionen. Antalet skilsmässor ökade kraftigt, likaså antalet barn till ensamstående mödrar. Även kriminaliteten ökade. Det var enkelt att se ett stärkande av familjen som det rätta botemedlet. Agneta Plejel — som skrivit en mycket intressant analys av Kollontays roll i en efterskrift till 'Arbetsbiens kärlek' — instämmer delvis i kritiken mot Kollontays brist på verklighetsförankring. Hon drar slutsatsen att Kollontays idéer om kvinnans frigörelse förutsätter en överflödsekonomi (Kollontay 1976, s 238).

Vid ett centralkommittémöte 1930 beslutade partiledningen att stoppa kollektivhusexperimenten. Endast åtta egentliga kollektivhus hann byggas (Miljutin 1974, Caldenby & Walldén 1979). Att kollektiva bostäder som ett medel att befria kvinnorna fortfarande är aktuellt i Östeuropa visas i Hilda Scotts 'Kan socialismen befria kvinnan' (på svenska 1978).

'Funktionalismens flaggskepp'

De ryska kollektivhusen var produkter av funktionalismen. Även i andra länder förknippades funktionalismen med kollektivhuset. En iakttagare har utnämnt kollektivhuset till 'funktionalismens flaggskepp'. 'Men det gick inte så bra att sjösätta det',

tillade han (Langkilde 1970, s 26). Man såg bostaden som 'en maskin att bo i' (Le Corbusier 1922) och hade atlantångarens hytter som förebild för bostadsutformningen.

I Sverige framfördes kollektivhuset av funktionalisterna som en allmän lösning. Det framgår tex i Stockholms-utställningens programskrift 'Acceptera' (Asplund mfl 1931), den svenska funktionalismens viktigaste dokument. Där diskuteras funktioner som skulle minska hemmets betydelse (skola, fritidsaktiviteter, barnbegränsning) och författarna spådde att 'en helt ny familjetyp därför med allra största sannolikhet kommer att utvecklas' (s 44). Idealet var kärnfamiljen med en åtminstone delvis förvärvsarbetande kvinna, som levde i kamrättskap med sin man. Större delen av rutingöromålen i hemmet skulle rationaliseras bort. Radion nämndes som en faktor som stärkte hemmets betydelse, men den räckte inte till för att ändra på huvudtendensen utan bildade bara 'en motvikt mot en överdriven kollektivisering' (s 34).

Som en konsekvens av familjens förändring menade författarna till 'Acceptera' att nya krav skulle ställas på bostaden. Den hade inte bara upphört att vara centrum för den patriarkaliska storfamiljen utan också förlorat sin betydelse som plats för arbete och representation. Kvar blev en liten, rationellt organiserad och välutrustad bostad för vissa basfunktioner. Kollektivhuset beskrevs på följande sätt:

'Helt eller delvis överflyttades där matlagning och även intagandet av måltiderna från de privata bostadsrummen till gemensamma lokaler. Gemensamma sällskapsrum anordnas, och hemmets huvudsakliga uppgift blir att vara en viloplats under natten och en plats, dit man kan draga sig tillbaka, när man önskar fullständig isolering'. (Asplund mfl 1931, s 73f).

Det första svenska bostadshuset med beteckningen 'kollektivhus' — John Ericsonsgatan 6 i Stockholm — utvecklades av Sven Markelius och Alva Myrdal. Bland de mål som ställdes upp fanns ingen direkt hänvisning till kvinnofrigörelse men man

ställde sig positiv till kvinnors förvärvsarbete. I den klassiska Tiden-artikeln som Alva Myrdal skrev 1932, hänvisade hon framförallt till barnens behov. Hon menade att den lilla kärnfamiljen inte längre var 'den naturliga sociala grupp som en storfamilj utgör' och att kollektiv barnuppfostran var att föredra (Myrdal 1932, s 606). Kollektivhusets daghem var en del av huset, inte en kommunal institution.

Många som värnade om den patriarkaliska familjen kände sig uppenbarligen hotade av kollektivhusidéerna. Det mest utmanande var kraven på förvärvsarbete även för gifta kvinnor, kamratäktenskapet, den funktionellt ordnade minimibostaden och den hygieniska, samhällskontrollerade barnuppfostran.

Även inom arbetarrörelsen stötte kollektivhuset på motstånd. Vid ett möte i Strindbergssalen i Stockholm 1933 rapporterades tex de socialdemokratiska männen ha opponerat sig starkt mot kollektivhuset. De sa bl a att 'en dylik hemform skulle bortoperera moderskänslan', att höghus var olämpligt för barnen, att man istället ska sträva efter egna hem med stora tomter för arbetarna och att 'Markelius projekt är ett farligt folkexperiment som fördärvar hemkänslan'. Kvinnorna på mötet upp-gavs däremot försvara kollektivhuset (Stockholms-Tidningen 12/1 1933).

Kollektivhuset John Ericssonsgatan 6 byggde på arbetsdelning och inte på samarbete. Servicen var det viktiga, inte gemenskapen (även om den kom på köpet). Man skulle inte behöva gå ner i restaurangen ty maten kunde man få upp till lägenheten genom det sinnrika mathissystemet. Man slapp tom att diska de tallrikar som sändes upp med mathissarna. Lägenheterna var små och lättsköta men man anställde ändå städpersonal för lägenhetsstädning.

Trots att 30-talsradikalerna försökte framställa kollektivhuset som en allmän lösning utgick man från medelklassens behov. Det första förverkligade huset befolkades av radikala intellektuella.

Arbetarrörelsen förkastar kollektivhuset

I bostadssociala utredningen, där grunden till den socialdemokratiska bostadspolitiken lades, fick kollektiva bostadsformer ingen plats. Utredningen intresserade sig enbart för den inre privata bostadsmiljön. Inte ens Alva Myrdal tycks ha tänkt på att den kollektiva miljön kunde förbättras. Den hamnade ohjälpligt på efterkälken när massproduktion av familjelägenheter satte igång på allvar. Kollektivhusanhängarna förlorade helt enkelt redan på 30-talet (SOU 1935:2, Holm 1965, Ord & Bild 2-3/79 sid 54).

En bidragande orsak till att kollektivhuset förkastades var den ekonomiska krisen i början av 30-talet. Efterfrågan på kvinnlig arbetskraft sjönk och propagandan för hemmafruidealet ökade. Det var också en fråga om ideologi: socialdemokraterna tog helt enkelt över det borgerliga hemmafruidealet (se nedan).

Undersökningar från omkring 1940 visade att de allra flesta förvärvsarbetande kvinnor (90 procent) skulle sluta förvärvsarbete om de inte var tvungna av ekonomiska skäl. I Stockholm var situationen dock annorlunda. Där föredrog de flesta att förvärvsarbeta, även bland de gifta kvinnorna. Av alla gifta kvinnor i Stockholm förvärvsarbetade så många som 31 procent. Skillnaden mellan Stockholm och övriga landet beror dels på att det fanns fler kvinnor med yrkesutbildning, men troligen också på att idealbildningen varierade mellan olika grupper (Savosnick 1945).

Den borgerliga propagandan mötte alltså motstånd på en del håll. Tio år senare var det ännu fler kvinnor som ville ut i förvärvslivet. En undersökning från 1949 visade att det var fler hemarbetande småbarnsmödrar som ville förvärvsarbete än förvärvsarbetande som ville stanna hemma om valfrihet fanns (Dahlström 1951).

Hemmafru — en standardhövning

Trots att det fanns ett dokumenterat intresse för kollektivhus på 40-talet — även i socialgrupp III — och trots att ett halvt dusin kollektivhus byggts med positivt resul-

tat, avfärdades kollektivhusidén av riksdag och regering. Den förhärskande synen uttrycks tydligt av utredningen för hem- och familjefrågor som lade fram betänkandet 'Familjeliv och hemarbete' (SOU 1947:46).

Utredningen tog direkt ställning mot kollektiv vård av förskolebarn och drog bla följande slutsats:

'Kring vården av barnen bygges övriga arbeten upp. I och med att modern och de små barnen i hög grad äro bundna till bostaden bli städningen och rengöringen av denna en tämligen omfattande uppgift. Att maten iordningsställes och förtäres inom bostaden blir betingat av bundenheten dit genom barnen. — Eftersom hushållet har kommit att avdela en arbetskraft för barnens och hemmets vård, blir det sedan naturligt, att denna nyttiggöres i största möjliga utsträckning för sådana arbeten som tex lagning och sömnad' (SOU 1957:46 s 96).

Familjen betraktades i utredningen som ett litet privatföretag som gjort vissa investeringar i bostad och arbetskraft, och där produktionen antingen kunde vara lönsam eller olönsam. Eftersom modern ändå var tvungen att ta hand om barnen lönade det sig för hushållet att hon tog hand om hushållsarbetet också. Utredningen konstaterade att det visserligen fanns kvinnor som investerat i yrkesutbildning och ville förvärvsarbeta, men det ansågs vara en begränsad grupp och de kunde oftast lösa situationen genom att köpa arbetskraft (hembiträde, barnjungfru) som kunde ta hand om hemarbetet (s 32 & 100).

Utredningen konstaterade vidare att även icke-yrkesutbildade småbarnsmödrar förvärvsarbetade, men det gjorde det 'av ekonomiska skäl':

'Utredningen anser att ett av de viktigaste elementen i en högre levnadsstandard för vissa eftersatta grupper är att de skola ha råd att disponera hustruns arbetskraft för hemmets räkning' (s 169).

Ett sätt att nå detta mål var att införa barnbidrag. Tanken att männen skulle dela hushållsarbetet med sina hustrur avvisades med följande motivering:

'Männen äro ofta uttröttade efter en dag av hårt förvärvsarbete, och det förefaller därför natur-

ligt, att de skulle reagera emot att deras arbetsdag regelmässigt skulle ökas ut med några timmars hushållsarbete. Det måste bli en standardsänkning om en framtida hushållsorganisation skulle baseras på att männen på detta sätt finge arbetsdagen förlängd' (SOU 1947:46, s 269–70).

Utredningen avvisade helt kollektivhuset som en möjlig lösning för hushåll med småbarn. Trots att barnbidrag och subventionerade daghem höll på att införas åberopades kollektivhusens kostnader som ett argument mot kollektivhusen. Hemmafrualternativet sades vara lönsammare för låginkomsttagare och barnjungfrualternativet lönsammare för höginkomsttagare, slutsatser som en annan utredning redan sju år senare fann vara felaktiga (SOU 1954:3). Inget försök gjordes att utreda hur samhällsstöd till kollektivhusen skulle kunna ändra situationen. Inte heller diskuterades möjligheten att sänka kostnaderna genom att ersätta viss betald arbetskraft med hyresgästernas gemensamma arbete.

En naturlig konsekvens av utredarnas syn var att kräva större lägenheter för barnfamiljer, större rumsyta för att få plats för hushållets olika aktiviteter, samt bättre inredning och utrustning av den privata lägenheten. Av särskild betydelse ansågs köket vara. Det skulle utvecklas till att bli en rationell och trivsamt arbetsplats för husmor. Forskning om bostaden skulle utvecklas och bestämda normer uppställas som villkor för lån till bostadsbyggandet. Samhället skulle också propagera för ett ändrat beteende i hemarbetet så att husmödrarna använde rationellare arbetsmetoder, lade ner mer omsorg i hushållsarbetet och införde modern utrustning, nya födoämnen m.m. Utredningens förslag har också genomförts i praktiken.

Minskar hushållsarbetet?

Efter andra världskriget ökade den kvinnliga förvärvsfrekvensen kontinuerligt *trots* offensiven för hemmafruidealet. Stigande reallön, ökad utbildning och minskat barnantal per familj medförde tom att utbudet av arbetskraft ökade snabbare än efterfrå-

gan (Silenstam 1970, s 79). En undersökning från början av 60-talet visade att 210 000 kvinnor sade sig vilja ut på arbetsmarknaden om det fanns arbete och ordnad barn tillsyn.

Den ökade kvinnliga förvärvsintensiteten ledde i sig till en mer positiv inställning till kvinnors yrkesarbete, men upphaussningen av hemmafruidealerna i kombination med brist på kollektiv barn tillsyn och annan boendeservice gjorde att särskilt kvinnor med barn i förskoleåldern inte gav sig ut på arbetsmarknaden. Näringslivet hade därför ett intresse av att påverka folks attityder och att få till stånd lättnader i hemarbetet för att frigöra kvinnlig arbetskraft. Detta var bakgrunden till 60-talets debatt om könsroller och boendeservice (se vidare Matthis & Vestbro 1971, s 13–38).

Trots att barnantalet per hushåll minskade, bostäderna förbättrades och livsmedel alltmer framställdes som halvfabrikat verkade det som om hemarbetet inte minskade, åtminstone inte för en given hushållstyp. Dels kompengades rationaliseringar på ett område av utvidgade arbetsuppgifter på ett annat, dels ökade hemmens funktion som plats för vård och fostran av barn (Boalt 1961, Cronberg & Sangregorio 1978, s 48f).

Det var stor skillnad på hur mycket tid förvärvsarbetande respektive hemarbetande kvinnor lade ner på hushållsarbete. En undersökning från 1957 visade att hushållsarbetet för de förra tog 25 timmar i veckan medan det för de senare tog 43 timmar. De förvärvsarbetande husmödrarna arbetade sammanlagt 70 timmar i veckan (Boalt 1961). Detta mönster bekräftades i en undersökning från ca 1963 (SOU 1965:65, s 12–19).

De förvärvsarbetande kvinnorna blev dubbelarbetande medan männen fortsatte att betraktas som familjeförsörjare utan plikter i hemmet. Det framgick exempelvis att männen deltog i matlagningen i endast 19 procent av fallen då båda makarna hade förvärvsarbete, medan en tredjedel hjälpte till med disk och bäddning. Dessa män deltog givetvis i hemarbetet i betydligt högre grad än de män som hade hemmafru, men i

nästan inga fall var det fråga om att 'dela' på hemarbetet. Männen 'hjälpste till' i bästa fall (Boalt 1961).

Könsroller i glas och betong

Man kan fråga sig om den inåtriktade familjebostaden var så etablerad på 60-talet att kollektiva alternativ då ansågs helt utopiska. Det är egentligen paradoxalt att kollektivhusbyggandet helt upphörde under den period då kvinnorna gick ut på arbetsmarknaden mer än någonsin tidigare. Vilka förklaringar kan finnas till detta?

I en intressant uppsats i boken 'Könsroller' som kom ut 1965, har Lennart Holm diskuterat just sambandet mellan bostadsform och könsroller. Han skrev där att samhället (dvs staten under socialdemokratiskt styre) medvetet tog grannskapsidén och kärnfamiljen som grund för planeringen. Han anmärkte att det fanns en mer kollektivt inriktad linje men att det var familjelinjen som sanktionerades i svensk samhällsplanering (Holm 1965, s 187).

Med hänvisning till aktuella exempel på planerade bostadsområden skrev Holm att bilden var ganska klar:

'Den visar tydligt nog ett patriarkat, inte statistiskt utan alltmer fulländat i rollfördelningen mellan den förvärvsarbetande och bilkörande mannen och den matlagande och barnfostrande kvinnan. Omsorgen av dessa hennes funktioner i hemmet är stor; hon skall ha samma goda arbets- och trivselseförutsättningar som mannen på en rationell arbetsplats. Diskrimineringen i ord och tanke är aningslös och framförd utan samvetsqual eller samhällsekonomisk tvekan'. (Holm 1965, s 188).

Förvånande nog ansåg Holm den patriarkaliska planeringen vara väl förankrad i sociologiska undersökningar. Han hänvisade till att familjemönstret var väl befast och anmärkte att det vore orealistiskt att planera bostäderna annorlunda eftersom det skulle göra kvinnans traditionslasta arbete tyngre och obekvämare. Kollektivhusen avfärdades som 'speciallösningar för minoriteter'. Däremot kunde man satsa på utspridd kollektiv service i flerbostadsområdena.

Förvärsfrekvensen ökar utan boendeservice

Kravet på kollektivhus och bättre boendeservice motiverades på 60-talet oftast med att kvinnor därigenom skulle frigöras för en insats på arbetsmarknaden. Men andra faktorer spelade också in för kvinnors benägenhet att förvärsarbeta.

En inträngande analys av denna fråga gjordes i låginkomstutredningen. I en rapport av Göran Ahrne drogs slutsatsen att en mycket stor andel hemmafruar befann sig i en sådan tvångssituation att de inte hade möjlighet att skaffa sig förvärsarbete. De viktigaste hämmande faktorerna var hushållsarbetets storlek och arbetsmarknadens utformning (efterfrågan på kvinnlig arbetskraft) medan egen utbildning och makes inkomst var av mindre betydelse. Antagandet att många kvinnor förvärsarbetade av tvång fick föga stöd (Ahrne 1971, s 52–54). Situationen hade alltså ändrats radikalt på 30 år.

Det visade sig emellertid att det gick att få ut kvinnorna i förvärslivet utan omfattande kollektiv service. Den enda typ av boendeservice som byggdes i någon betydande omfattning var daghem. Tidigare hade daghemmen haft karaktär av socialvårdsinrättning för ogifta mödrars barn men då näringslivet på 60-talet behövde de gifta kvinnorna spreds plötsligt en rad undersökningar som visade att daghemsbarn visst inte blev brottslingar oftare än andra (som man sagt på 50-talet). Man tog tom upp Alva Myrdals tankar från 30-talet om att daghem kunde vara *nyttigt* för barnen. Daghem byggdes dock bara till en bråkdel av alla barn som behövde.

När konjunkturen sedan vände skar man snabbt ner daghemsplanerna och började angripa daghemmen. En typisk kommunal inställning är följande:

'Kvinnans produktiva insats genom förvärsarbete måste rimligen minst svara mot den insats som krävs för att hon skall få ta i anspråk den samhälleliga service som måste till för att frigöra henne från uppgifterna i hemmet. Huvudprincipen borde vara att den service i form av barntillsyn som samhället ställer till förfogande, borde bekostas av dem som utnyttjar

den och inte betunga övriga sakttebetalare.' (Kammarkontoret i Stockholm enligt DN 1/12 1969).

Finansborgarrådet yttrade enligt samma artikel:

'De kvinnor som har två barn eller mer gör samhället en större tjänst om de stannar hemma och tar hand om barnen, och är husföreståndarinna åt mannen, än om de går ut i förvärslivet.'

Bland många andra har Stockholms kommuns kvinnokommitté påpekat hur svårt de manliga beslutsfattarna har att frigöra sig från föråldrat könsrollstänkande:

'De har ofta kunnat utveckla sina karriärer med stöd av kvinnor som inte haft en jämlik ställning utan tagit hand om vård och upppassning på arbetsplatser och i hemmen. De män som privat skulle uppleva en ökad jämlikhet som en standardsänkning kan knappast förväntas på ett energiskt sätt driva fram offentliga åtgärder för jämlikheten' (Åkerman mfl 1970, s 6).

Ett exempel på de manliga beslutsfattarnas brist på förståelse för servicefrågorna är att de nonchalerat kvinnokommitténs många förslag till kollektiv service i bostadsmiljön.

Jämställdhet i boendekollektiv

Just när man som intensivast försökte utmönstra ordet 'kollektivhus' ur debatten för att kollektiviteten ansågs impopulär, startade en verklig kollektivrörelse i form av storfamiljsboende eller boendekollektiv. Jag föredrar ordet 'boendekollektiv' eftersom bondesamhällets storfamilj var helt annorlunda. Boendekollektiven hade sitt ursprung i den radikala student- och ungdomsrörelsen på 60-talet, men har till skillnad från denna fortsatt att växa på 70-talet. I Västtyskland antas närmare 500 000 bo i kollektiv idag medan motsvarande siffra för Danmark och Norge 1977 uppges vara ca 30 000 i båda fallen (Mailand-Hansen 1977, s 96; Eliassen & Terjesen 1978, s 11). Ifrån Sverige saknas tillförlitliga uppskattningar.

Boendekollektiven har bidragit till ökad jämställdhet mellan män och kvinnor ge-

nom att bryta det traditionella könsrollsmönstret ifråga om fördelningen av arbetsuppgifter i hemmet. I en dansk undersökning från 1971 visades tex att alla arbetsuppgifter var relativt jämlikt fördelade utom 'reparationer', där männen dominerade starkt, och sömnad, där kvinnorna dominerade (Christensen & Kristensen 1972). Samma resultat fann man i en norsk undersökning från 1976–77 (Eliassen & Terjesen 1978).

Befrielse från vad till vad?

Mot denna bakgrund kan man fråga *vad* det är som kvinnorna ska befrias från genom kollektiva bostadsformer. Är det hushållsarbetet överhuvudtaget, som tan-

ken var bakom de traditionella kollektivhusen, eller är det den ojämställda arbetsfördelningen?

Under senare delen av 70-talet har en omsvängning skett inom kvinnorörelsen i synen på hemarbetet. Istället för att se det som ett hinder har man börjat se åtminstone delar av hushållsarbetet som något värdefullt. Att baka, sy och laga mat ses som en förtryckt kvinnokultur som borde återupprättas och inte rationaliseras bort.

Med denna utgångspunkt har en ny syn på kollektivhuset växt fram de senaste åren. Mest välartikulerat har saken uttryckts av arbetsgruppen 'Bo i gemenskap' (BiG), som bildades 1977. Gruppen vände sig mot arbetsdelningen i de tidigare kol-



Ill.: Johanna Brisulf.

lektivhusen. Istället för att betona servicen ville man ha kollektivhus för gemenskapens skull. Man frågade 'gemenskap kring vad' och svarade: 'kring det nödvändiga och socialt värdefulla reproduktiva arbetet i bostadsområdet'. Om man gjorde arbetet tillsammans skulle det bli både roligare och bättre gjort. Kvinnornas hemkultur behövde då inte hänvisas till den isolerade familjebostaden utan kunde utvecklas kollektivt (Kärnekull 1981).

Det lilla kollektivhuset

För att nå dessa mål har BiG-gruppen utvecklat idén om 'det lilla kollektivhuset'. Det är ett hus om 20–50 lägenheter baserat på gemensamt arbete med matlagning, med barnen och med skötseln av huset. Detta förväntas göra det dagliga livet lättare, tryggare och roligare. Dessutom menar gruppen att hushållsarbetet förenklas så att det blir lättare att förena förvärvsarbete och hushållsarbete. Sex timmars arbetsdag skulle naturligtvis ytterligare underlätta detta. Både män och kvinnor kan därigenom befrias från sin ensidiga könsroll (Berg m fl 1980, Kärnekull 1981).

Det förverkligade projekt som ligger närmast BiG-gruppens förslag är huset på Teleskopgatan 2 i Bergsjön i Göteborg. Det ligger i ett av de värsta problemområdena vilket säkert påverkat Göteborgshems benägenhet att satsa på ett experiment som kunde höja områdets status.

Under professor Lars Ågrens ledning gick man 1979 ut med en annons och fick 70 intresseanmälningar. 35 av dessa utvaldes för deltagande i husets omvandling till kollektivhus. Man beslöt att sköta matlagning och barnomsorg själva (det senare med kommunal medverkan). De som sedan flyttade in i slutet av 1980 bildade föreningen 'Stacken' som skulle ta hand om skötseln av de gemensamma lokalerna.

Utvecklingen i Teleskopgatan 2 ska följas av forskarna Åsa Walldén och Claes Caldenby vid Lars Ågrens institution. Både vänner och fiender till kollektivhuset riktar sina blickar mot huset. Ett flertal kommuner har liknande planer på gång

men avvaktar för att se hur det går i Bergsjön. Forskningsresultaten kan alltså få stor betydelse för kollektivhusens framtid.

Även andra typer av kollektivhus planeras på olika håll. I Linköping prövas ett större kollektivhus med integrerad omsorg om barn, gamla och handikappade. I Stockholm projekteras tre anläggningar med en kombination av bostadshotell för gamla och familjelägenheter. Samma sak sker i Eskilstuna och Södertälje fast i betydligt mindre skala. I Lund bygger man om ett studenthem till kollektivhus. I Upplands-Väsby kommer sk gruppbo-stadshus med 4–5 hushåll som delar på vissa gemensamma lokaler. Alla dessa experiment bör värderas i förhållande till uppställda mål. I vilken utsträckning de kan bidra till kvinnors frigörelse bör studeras särskilt noga.

LITTERATURLISTA

- Ahrne, Göran: *Hushållsarbete och dubbelarbete*, Lågin-komstutredningen, Allmänna förlaget, Stockholm 1971, 80 s.
- Asplund, Gunnar m fl: *Acceptera*, Tiden, Stockholm 1931, 200 s.
- Benevolo, Leonardo: *Den moderna stadsplaneringens uppkomst*, LT, Stockholm 1973, 188 s.
- Berg, Elly m fl: *Arbete, service och gemenskap i boendet*, Byggeforskningsrådet G17:1980, 70 s.
- Boalt, Carin: *1000 husmödrar om hemarbetet*, Konsumentinstitutet meddelar 1961:9.
- Braun, Lily: *Frauenarbeit und Hauswirtschaft*, Vorwärts 1901.
- Caldenby, Claes & Walldén, Åsa: *Kollektivhus i Sovjet och Sverige omkring 1930*, Byggeforskningsrådet Tll: 1979.
- Christensen, Sören Kai & Kristensen, Tage Söndergård: *Kollektiver i Danmark*, Borgen/Basis, Själland 1972, 254 s.
- Le Corbusier: *Vers une Architecture*, Paris 1922.
- Cronberg, Tarja & Sangregorio, Inga-Lisa: *Innanför den egna tröskeln*, Sekretariatet för framtidsstudier och STUs konsumenttekniska forskningsgrupp, Stockholm 1978, 64 s.
- Dahlström, Edmund: *Trivsel i Söderort*, Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning, Stockholm 1951, 298 s.
- Daun, Åke: *Strategi för gemenskap*, Tiden, Stockholm 1976, 216 s.
- Dittmar, E: 'Om arbetarebostäder, deras industriella, nationalekonomiska och sociala betydelse', *Teknisk Tidskrift*, april 1874, s 78–81 och maj 1874, s 105–08.

- Eliassen, Rønnaug & Terjesen, Wenche: *Bokkollektiver*, Norsk institutt for by- og regionforskning, arbeidsrapport 1/78, 90 s.
- Gejvall, Birgit: *1800-talets stockholmsbostad. En studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen*, Almqvist & Wiksell, Uppsala 1954, 264 s.
- Hagström, Georg & Ekman, Frithiof: *Aktiebolaget Hemgården Centralkök*, Stockholm 1905 (faksimiltryck 1971), 31 s.
- Holm, Lennart: 'Könsroller i glas och betong', i Fredriksson (red): *Könsroller*, Prisma 1965, s 185–91.
- Johansson, Elin: *Proletärkvinnans arbetsförhållanden*, Fram, Stockholm 1919.
- Kollontay Alexandra: *Kvinnans ställning i den ekonomiska samhällsutvecklingen*, Gidlunds, Stockholm 1971, 272 s.
- Kollontay, Alexandra: *Arbetsbiens kärlek*, Gidlunds, Stockholm 1976, 250 s (urspr 1923).
- Kärnekull, Kerstin: 'Med början i boendet', i *Vi bor för att leva*, Byggnadsnämnden T11: 1980.
- Langkilde, Hans Erling: *Kollektivhuset – en boligforms udvikling i dansk arkitektur*, Dansk Videnskabs Forlag, København 1970, 128 s.
- Liedgren, Ruth: *Så bodde vi. Arbetarbostaden som typ- och tidsföreteelse*, Svenska Riksbyggen och Nordiska Museet, Stockholm 1961, 168 s.
- Mailand-Hansen, Chr: 'Kollektiver, kollektivvaerdier, privatsfären og socialistiske strategier', *Ord & Bild* nr 2–3 1977, s 96–106.
- Matthis, Irene & Vestbro, Dick Urban: *Kvinnokamp – för en revolutionär kvinnorörelse*, Gidlunds, Stockholm 1971, 213 s.
- Miljutin, NA: *Sotsgorod. The Problem of Building Socialist Cities*, Cambridge 1974, 143 s (urspr 1930).
- Myrdal, Alva: 'Kollektiv bostadsform' *Tiden*, december 1932.
- Ord & Bild* 2–3 1979, 'Om det funnits en utopi har den snarast varit bakåtblickande', intervju med Jan Lindhagen, s 50–57.
- Pirhofer, Gottfried: 'Linien einer kulturpolitischen Auseinandersetzung in der Geschichte des Wiener Arbeiter wohnungsbaues', *Wiener Geschichtsblätter* nr 1 1978, s 1–23.
- Savosnick, Gunnar: 'Kollektivhus', *Byggmästaren* nr 13 1945, s 238–46.
- Scott, Hilda: *Kan socialismen befria kvinnorna? Erfarenheter från östeuropeiska länder*, Liber, Stockholm 1978.
- Silenstam, Per: *Arbetskraftsutbudets utveckling i Sverige 1870–1965*, Industrins utredningsinstitut, Almqvist Wiksell, Stockholm 1970, 115 s.
- SOU 1935:2 *Betänkande med förslag rörande lån och årliga bidrag av Stadsmedel för främjande av bostadsförsörjning för mindre bemedlade barnrika familjer*, avgivet av Bostadssociala utredningen.
- SOU 1947:46 *Familjeliv och hemarbete*, betänkande avgivet av utredningen för hem- och familjefrågor, 320 s.
- SOU 1954:3 *Kollektivhus*, Bostadskollektiva kommitténs betänkande II, 116 s.
- SOU 1965:65 *Hemarbete och servicekontakter. Två kartläggande undersökningar utförda av Familjeberedningen*, 140 s.
- Uhlig, Günter: 'Kollektivmodell "Einküchenhaus"', *ARCH* + nr 48 1979, s 26–34.
- Westman-Berg, Karin: *C J L Almqvists kvinnouppfattning*, Kvinnohistoriskt arkiv 3, Göteborg 1962.
- Young, Michael & Willmott, Peter, *Family and Kinship in East London*, Pelican Books, London 1957.
- Zaretsky, Eli: *Det personliga är politiskt – Kapitalismen, familjen och privatlivet*, Prisma, Stockholm 1979, 141 s.
- Åkerman, Brita mfl: *Service och gemenskap där vi bor i Stockholm*, Kommunstyrelsens i Stockholm kommitté för kvinnofrågor, Tiden, Stockholm 1975, 237 s.

SUMMARY

Collective housing units built in Sweden and other European countries during the last 80 years have often had as their objective to support the emancipation of women. In this essay some of the most interesting projects are discussed in relation to the following questions:

- Which ideals about women and family have been decisive for the design of collective housing units?
- Houses for emancipation – yes, but from what, for whom and how?

The conventional family dwelling of today is described as the result of the bourgeois concepts of family and private life, concepts which were transferred to the working class by the bourgeoisie and the male-dominated, labour movement.

Examples are given of attempts within the labour movement in Germany and Austria to develop alternative house forms without private kitchens, attempts which never got a fair chance to be tested properly. Even the collective housing units constructed in the Soviet Union in the 20's were suppressed and transformed into institutions for special categories.

After describing the aims of the first Swedish collective house following the ideas of the Swedish functionalist architects of the 30's, a critical examination is made of the Social-Democratic housing policy implemented in the 40's, 50's and the 60's. It is shown how the government consciously introduced the institution of the housewife and the private family dwelling into the working class.

Further, it is described how industry in the 60's managed to recruit married women into the labour force without the introduction of

collective service facilities in the housing areas, except for day care centres for children, which were constructed to some extent.

Finally reference is made to the change of attitudes in the 70's when the feminist movement made a reappraisal of housework as part of women's culture, and when communal work in collective houses started to be seen as more

important than service facilities through employed personnel.

Dick Urban Vestbro
KTH
Sektionen för arkitektur
Avd Byggnadsfunktionslära
100 44 Stockholm 70
Sweden

Medverkande i detta nummer:

Mats Franzén är verksam vid Sociologiska institutionen i Uppsala. 1981 disputerade han tillsammans med Eva Sandstedt på avhandlingen *Grannskap och stadsplanering*.

Dolores Hayden är arkitekt och historiker. Hon är verksam som biträdande professor i stadsplanering vid University of California, Los Angeles.

Lena Jarlöv är doktorand vid Chalmers tekniska högskola, avd för byggnadsplanering. Hon arbetar fn med en avhandling om boendets – fritidsboendets betydelse för människor i förhållande till deras övriga livsvillkor. På uppdrag av den statliga fritidsboendekommittén har hon skrivit en rapport, 'Vad betyder olika faktorer i bostadsmiljön för efterfrågan på fritidshus?'. (Inst för arkitektur, Chalmers tekniska högskola, 1980).

Margrit I Kennedy är arkitekt och arkitekturhistoriker. Hon är verksam i Berlin där hon för närvarande arbetar med förberedelserna för 1984–86 års internationella byggtställning.

Britt Lundbohm Reutersvärd är konstnär. Hon visade först sitt måleri hos Petra på Lilla Paviljongen 1956. Materialet var asfalt på lackfärgsgrund. Sedan har hon fortsatt med målningar i olja, akvarell och pastell.

Eva Sandstedt är verksam vid sociologiska institutionen i Uppsala, för närvarande barnledig. Disputerade 1981 på en avhandling, *Grannskap och stadsplanering*, tillsammans med Mats Franzén.

Dick Urban Vestbro är universitetslektor i byggnadsfunktionslära vid KTH i Stockholm. Forskar fn om processen bakom tre bostadshotell/kollektivhus i Stockholm under projektering. Han har nyligen avslutat en översiktlig bok om kollektiva bostadsformer i olika länder.